

PAPER DETAILS

TITLE: Ebu'l Fazl Mehmed Efendi (Defterdar Mehmed Efendi)

AUTHORS: Mehmet Törehan SERDAR

PAGES: 81-92

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/281819>

Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi

MAKALE

www.hssj.artuklu.edu.tr

Anahtar Kelimeler:

1. İdris-i Bitlisi
2. Kanuni
3. Yavuz
4. Kazasker
5. Âlim

Ebu'l Fazl Mehmed Efendi (Defterdar Mehmed Efendi)

Mehmet Törehan SERDAR¹

Özet

Osmanlı Devleti'nde Sadrazamlıktan sonra gelen ve en yüksek makamlardan birisi olan "Kazaskerlik" makamına kadar yükselmiş kişidir Ebu'l Fazl Mehmed Efendi. Hayatı boyunca ülkesine, milletine hizmet etmiş birisidir. Görevde kaldığı sürede kanuna aykırı işlere müsamaha göstermemiş, hukuku makamına tercih etmiştir. Ulvi bir kişiliğe sahip olan Ebu'l Fazl Efendi; mevki ve makamdan daha ziyade onurunu, gururunu ve makamının hakkını gözetken kişidir. Babası Mevlana İdris-i Bitlisi'nin örsünde dövülmüş, O'nun terbiyesinde yetişmiş, O'nun ilmiyle kemale ermiştir. Babası gibi âlim, fadıl, tarihçi bir insandır. Babasının tamamlama-yamadığı, yarım bıraktığı eserleri tamamlamış, bu eserlerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Kaynaklar onu güzel huylu, etkili konuşan, kalemi kuvvetli, dindar, bilgili, yardımsever ve özellikle siyasetin inceliklerini bilen bir kimse olarak nitelendirilir. Tarihçiler O'nu anlatmak-tan aciz kaldıklarını yazarlar. Yazdığı eserler, yaptığı hizmetler dünya durdukça anılacak, kendileri her zaman rahmetle yâd edilecektir.

GİRİŞ

Osmanlı tarihinin belli bir döneminde önemli bir isim olan Ebu'l Fazl Mehmed Efendi, günümüzde en az tanınan kişilerinin başında geliyor. Oysa onun hizmetleri pek de küçümsenecek değildir. Duruşuyla, ilmiyle örnek olacak bir şahsiyettir. Babası gibi bazen haksız olarak itham edilmekte, acımasızca eleştirilmektedir.

Ebu'l Fazl Efendinin en büyük şanssızlığı; eserlerinin günümüze çevrilmemesidir. Eserlerinin çevrilmesi bu şahsiyetin daha iyi tanınmasına neden olacaktır. Tanındıkça da insanların onu eleştirmeden ziyade ona saygı duyacağı kanaatindeyim. Ben de bu makalede elimden geldiği kadar bu önemli şahsiyeti tanıtmaya çalışacağım.

Ebu'l Fazl Mehmed Efendi (Defterdar Mehmed Efendi)

1. Künyesi

Ulaştığı en yüksek makamı adalet için terk eden, kaynaklarda Ebu'l Fazl Mehmed Efendi, Ebu'l Fazl Mehmed Efendi, Ebu'l Fazl Mehmed Çelebi, Defterdar Ebu'l Fazl Mehmed Çelebi gibi isimlerle anılan bu muhterem insan, Mevlana İdris-i Bitlisi'nin oğludur. Babası gibi âlim, tarihçi, şair, tarihçi ve tasavvuf ehli bir kimsedir. Esas ismi Muhammed'dir. Defterdar olduğu için Defter-i nisbesini almıştır. Tam ismi Muhammed bin İdris bin Hüsameddin Ali bin Hasen olup, künyesi

¹ Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Bitlis, mtserdar@gmail.com

Ebu'l Fazl'dır. Nisbeti; Nehcûvani, Bitlisi, Defteri ve Rumi'dir.

2. Doğumu

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, XV. Yüzyılın sonlarında, XVI. Yüzyılın başlarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir (Bayraktar, 1990, s. 12; İslam Alimleri Ansiklopedisi, 1986, s. 249; Sevgen, 1982, s. 24-25; Süreyya, 1308, s. 309-310; Yazıcı, 1982, s. XXXI).²

3. Eğitimi

Ailesinden gördüğü edep ve terbiye ile çok güzel bir şekilde yetişen Ebu'l Fazl Mehmed Efendi, ilk tahsilini babasından almış, ondan dininin temel bilgilerini öğrenmiştir.

Ebu'l Fazl Mehmed Efendi Türkçe'den başka Arapça ve Farsçayı da çok iyi bilmekteydi. Şiirlerinde Fazlî mahlasını kullanmıştır. Babası gibi Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetler yaptı. Kamus-u Alam'da Şemseddin Sami, *Emirgi* mahlasını kullandığını belirtmiştir (Sami, 1889-1898, s. 811).

Dini ilimleri ve tasavvufun edeplerini, inceliklerini, babasından öğrenerek ilim ve tahsilini tamamlamıştır. Tasavvufta yüksek derecelere kavuşan Ebu'l Fazl Mehmed Efendi, daha sonra Bursa'da Sultan Medresesi'nde müderris olan Kadı Bağdadi'nin sohbetlerine katıldı. Kadı Bağdadi, İstanbul'da bulunan Sahn-ı Semân Medreselerine tayin edilince, bu defa Ana-dolu Kadı askeri Müeyyedzade Abdürâhman Efendi'nin sohbetlerine devam etti.

Yavuz Sultan Selim, İdris'i Bitlisi'ye önemli bir görev vermiş, oğlu Ebu'l Fazl'ı merak etmemesini, Ebu'l Fazl'ın çok iyi bir şekilde yetişmesi için bizzat kendisinin ilgileneceğini bildirmiştir.

4. Kadılık ve Defterdarlık Görevleri

Çok genç yaşta devlet işlerinde görev almaya başlamıştır. 1511 yılında Müeyyed-zâde'ye danışman olmuştur. Müeyyed-zade, Kadı askerlikten emekli olunca yerine geçen Halil, Ebu'l Fazl'ı Manisa ve Trablus kadılıklarına tayin etti.

İkinci defa Kadı asker olan Müeyyed-zade Abdürâhman Efendi, bizzat sultanın emir ve ricası ile Ebu'l Fazl ile daha yakından ilgilenmeye başladı. Onu kadılıktan alıp, merkeze getirt-ti. Gayet emin, güvenilir bir kimse olduğundan, Orta Defterdarlığa (Anadolu Defterdarlığı) atanmış, uzun süre bu görevde kalmıştır.

Kanuni dönemi Ebu'l Fazl için tam bir zirveye çıkma dönemi olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman devrinde önce divan üyeliği, daha sonra Semendire, Rudnik, Yenişehir ve Tırhala, ardından da Manisa'da Müderrislik (Üniversite hocalığı) yapmış, bilahare Trablus kadılığına atanmıştır. Ebu'l Fazl Efendi Kadı iken Trablusşam, Hama, Humus ve Karaman vilayetinin tahrir defterlerini düzenlemiştir. Bu hizmetlerinin padişah tarafından beğenilmesi üzerine önce Anadolu Defterdarlığına, sonra İstanbul'daki Rumeli Defterdarlığına daha sonra da 1542 (949) tarihinde Baş Defterdar (Serdefter-i Defter-dârân) olarak atanmıştır (Bayraktar, 2006; Kırılancık, 2001; Peçevi İbrahim Efendi, 1992; İslam Âlimleri Ansiklopedisi, 1986, s. 149).

Uzun süre Rumeli Defterdarlığı görevinde bulunan Ebu'l-Fazl, bir süre azledilmiş, 974 (1566-67) yılında Baş Defterdarlığa atanmıştır. Defterdar ismi buradan gelmektedir. Ölüncüye kadar bu vazifede kaldığı ifade edilmektedir (Bayraktar, 2006, s.12; Kırılancık, 2001, s. 24).

Gerek Baş Defterdarlığa atanma tarihi, gerekse görevde kalma tarihinde araştırmacılar arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Prof. Dr. Mehmet Bayraktar 949 (1542) tarihinde "Baş Defterdarlık"a atandığını söylerken (Bayraktar, 2006, s. 25), Orhan Başaran (2000, s. 23-24) ve Hicabi Kırılancık (2001, s. 24) bu tarihi 974 (1566-67) olarak vermektedir. Mehmet Bayrak-tar ve Tuhfetü'l Hattâtın, Ebu'l Fazl Mehmed Efendi'nin ölüncüye kadar Baş Defterdarlık görevinde kaldığını, İslâm Âlimleri Ansiklopedisi'nde 33 yıl, Hicabi Kırılancık, Orhan Başaran bu süreyi 3 yıl olarak belirtmiştir. Şerefname'de ise Fazl'ın, kısa bir süre kaldığını, uzun süreli defterdarlık görevini Baş defterdarlıkta değil, Rumeli defterdarlığında yaptığı belirtilmiştir (Başaran, 2000, s. 23-24; Bayraktar, 2006, s. 25; Bozarslan, 1990, s. 395; İslam Âlimleri Ansiklopedisi, 1986, s.249; Kırılancık, 2001, s. 24; Müstakîmzâde Selmân Sadeddin Efendi, 1928).

Arap illerinin fethinden sonra yeni ele geçirilen ülkelerin gelir tutarlarının, sayısız yol ve geçitlerin korunma masraflarının gerekli şekilde kayıt altına alınmadığı görülmüştür. İlk iş ola-rak ülkenin sayımına gidildi. İşlemlerin, geçmiş Padişahların koydukları yasalar üzerine gerçek-leştirilmesine, ücretlerin belirlenmesine kadar bütün konularda önlemler alınması için yazıcılara emirler çıkarıldı. Bu kişilere, Arap vilayetini saymaları, en küçük gelirleri bile defterlerine

² Fazıl İsmail Ayanuğlu, Vakıflar dergisinin II. sayısında Ebu'l Fazl Mehmed Efendinin 15. Yüzyılın başlarında dünyaya geldiği belirtilmiştir. Bu doğru değildir. 1574'li yıllarda vefat ettiğine göre 1400'lü yılların başlarında doğması yanlıştır. Muhtemelen

15. Yüzyılın sonlarında veya 16. Yüzyılın başında dünyaya gelmiş olması gerekir.

işle-meleri emredildi. Bu yazıcılardan birisi de Ebu'l Fazl Efendi idi. Ebu'l Fazl, o sıralarda Rume-li'nde Tırhala sancağında, Yenişehir adlı kasaba ve çevresinin kadısı idi. Padişahın emri üzeri-ne diğer kadılarla birlikte tımarlı sipahilerin ürünlerini toplayarak huzura getirmiştir. Kendileri-ne Trablus kadılığı verilmiş, onunla beraber Hama ve Humus sancaklarının sayımıyla görevlen-dirilmiştir (Parmaksızoğlu, 1999).

Bu durumu Ebu'l Fazl Mehmed Efendi kendi diliyle şöyle anlatmaktadır (Kırlangıç, 2001, s. 378-379):

“Memleketin fatihi Sultan, saadet ve ikbâlle Şam vilayetine yönelip 924 yılının Şaban ayının son günü olan Cumartesi günü (7 Ağustos 1518) Dimeşk'e indiler. Bundan önce ise Mısır memleketlerini fethetmek amacıyla Şam'dan ilk harekete geçtiği sırada Rumeli vilayetinde tımar sahibi bulunan Mansur Rumeli askerleri, seferin uzaması, harcamaların çokluğu ve kendilerinin vatanlarına uzak olup mahsullerini toplayamamaları yüzünden masraflarına karşılık para ihtiyacı duymaktaydılar. Yüce himmetli Sultan, hazineden bu askerlerin her birine borç olarak yeterli bir miktar teslim ettiler ve Rumeli kadılarına bu tımar sahiplerinin bir yıllık mahsullerinin, onların vekilleri ve tayin ettikleri kimseler marifetiyle alınarak her sancaktan belli bir kadı tarafından en kısa zamanda toplanıp kutlu ordugâh nerede bulunuyorsa oraya ulaştırılması ve hazineden alınan borcun karşılığının da yeniden hazineye teslimi yolunda yüce buyruklar gönderdiler.”

“Buna göre o sıralarda bu fakir kul Ebu'l-Fazl Muhammed bin İdris, Rumeli'nin Tırhala vilayetinde Yenişehir memleketi kadısıydım. O sancaktan bu hizmet ben değersiz kula verildi. Yüce buyruk doğrultusunda, kusurlu davranmaktan korkarak kısa sürede bu hizmet için fermana itaat edip yüklü bir meblağ toplayıp bu meblağla birlikte İstanbul'a varmak mukadder oldu. Aynı şekilde Rumeli'nin her yanından bu hizmeti eda etmekle görevli bulunan kadılar, iki üç ay içerisinde Nevruz'un başında bir araya geldiler. O sırada vezirlerin başı Pir Mehmed Paşa vezaretten alınıp İstanbul şehrini muhafaza etmek, sefer mühimmatını hazırlamak ve memleket işlerini yürütmek ile görevlendirilmişti. Muzaffer ordunun vazifeleri ve sefer ihtiyaçları için gereken meblağ hazineden temin ederek toplam bin yük Osmanlı altını miktarındaki tımarlı sipahi iktâ ürünleri ile birlikte emirlerden ve tımar sahiplerinden oluşan bazı muhafız ve

koruyucuların gözetiminde bir yazıyla Sultan'ın kutlu ordugâhına gönderdi. Yolculuğun zorlukları yaşandıktan sonra dokuz yüz yirmi senesinde Halep şehrine ulaşmak mukadder oldu. O sırada yüce makamlı sultanların padişahı henüz Mısır'daydılar. O malları Halep hâkimi Karaca Paşa Ahmed Bey marifetiyle Halep kalesinde muhafaza altına alıp âlemin sığınağı padişahın Mısır'dan Şam'a gelişinden sonra, yani üç dört ayı aşkın bir süre sonra padişahın Dimeşk'e gelişiyle hazinenin Şam'a gönderilmesi yolunda kutlu emir sadır oldu. Halep, Hama ve Humus hâkiminin yardımıyla bu sayılı meblağ mübaşir kadılarca Dimeşk şehrine ulaştırıldı. Hazineye ait olan miktar alındıktan sonra geri kalan miktarı hak sahipleri teslim aldılar. O zamanlar Arap memleketlerinin defterdarlığını Halep kadısı Mevlana Kemal Çelebi Çölmekçi-zâde'ye bahşetmişlerdi.”

“Malların zaptı, memleketlerin ve yolların durumunun kaydı tahrir defterleri hazırlanmadan gerçekleştirilemez görüldüğünden Şam ve Halep vilayetleriyle bağlı yerlerin tahrir defterlerinin Osmanlı memleketlerinde geçerli kurallara göre hazırlanması için her bir vilayetin tahrir defterinin hazırlanması işi, orada hazır bulunan kadılardan birine verildi.”

“Ben fakire Trablus, Hama ve Humus sancaklarının tahrir defterlerinin hazırlanması işi emredildi. Halep vilayetiyle bağlı yerlerin tahrir görevi Abdullah Paşazâde diye tanınan ve padişahın seçkin kullarından olup yüce padişahın Arap vilayetinde, özellikle Halep diyarında ikameti sırasında adı geçen vilayetin mallarına nezâret eden Abdülkerim Çelebi'ye verildi. Şam vilayetiyle bağlı yerlerin tahrir işi, bu süre içinde Şam mallarına nezaret eden Fenârizâde Nuh Çelebi'ye tevdi edildi. Çeşitli memleketlerin her biri de bu şekilde vilayet kadılarına emredildi. Böylece bütün vilayetler kaleme alınıp deftere kaydedildi. O memleketlerin tamamı kaydedilirken hayır sahiplerinin vakıf ve mülkleri dışında, eski Osmanlı kurallarına ve sultanlığın sağlam kanunlarına göre padişah hassasına layık olan, has olarak tayin edildi. Geri kalanlar tımar ve zeamet sahiplerine taksim edildi. Osmanlı tahrir defteri tutanların âdeti, tahrir defterlerinin başına konuya uygun olarak bir dibâce (mukaddime-başlangıç-önsöz) yazmaktı. Bu sebeple ben fakir de Trablus defterine Arapça,

Hama ve Humus defterlerine Farsça dibâce yazdım” (Kırlangıç, 2001, s. 378-379).

5. Kanun’a Adanmış Hayat

Ebu’l Fazl Mehmed Efendi’nin, Kanuni Süleyman’ın kanuna aykırı fermanını birkaç defa ret ettikten sonra “Baş Defterdarlık” görevinden istifa ettiği bazı kaynaklarda rivayet edilir (Başaran, 2000, s. 24; Kırlangıç, 2001, s.24; Süreyya, 1308, s. 309-310; Özen, 1975, s. 47). 1973 Bitlis İl Yıllığında bu konuyla ilgili şunlar yazılıdır: “Ayrıca maliyeci bir zattır. Osmanlı’nın en kudretli zamanında Sultan Selim ve Süleyman gibi iki cihangire Rumeli Defterdarlığı yapmış, Kanuni’nin kanuna aykırı iki emrini peş peşe geri çevirerek istifa edecek kadar prensip sahibi bir kişidir. İzzetli istifayı, nefisinden ve şahsiyetinden fedakârlık yapıp, ikmal ile yaşamayı tercih etmiş, devlet kapısından ayrılp Uzlet-i ihtiyar edilmiştir.”

Bu durum bize Ebu’l Fazl Mehmet Efendinin ne kadar dürüst ve ne kadar prensip sahibi bir kimse olduğunu göstermektedir. Kanuni gibi bir cihan padişahının emrini iki defa geri çevirmesi ve prensiplerinden taviz vermemesi, bu gün ki devlet adamlarının örnek almaları gereken önemli bir olaydır (Başaran, 2000, s. 23-24; Kırlangıç, 2001, s.24).

6. Vefatı

Ebu’l Fazl Mehmed Efendi’nin vefatı ve vefat tarihi hakkında değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bazı araştırmacılar İstanbul’da vefat ettiğini söylerken, bazı tarihçiler ise Hac’a giderken Şam’da vefat ettiğini söylemektedir. Bu görüşlerin birincisinde; Ebu’l Fazl Mehmed Efendi’nin iki oğlu olduğu, bu çocukların Galata’dan kayıkla karşı sahile geçmek isterken çıkan fırtına sonucunda kayıkları alabora olup suya düşerek boğulmalarıdır. Bu durum karşısında büyük üzüntülere gark olan Ebu’l Fazl Mehmet Efendi’ni 1574 yılında vefat etmesidir (Başaran, 2000, s. 24; Bitlis Valiliği, 1973; Bozarslan, 1990, s. 395).

Bu olayla ilgili olarak Şerefname’de şunlar anlatılmaktadır:

“İki seçkin oğlu vardı. Fakat bu seçkinliklerin meyveleri henüz olgunlaşmadan ikisinden de yoksun kaldı. Bir gün İstanbul’da iki oğluyla birlikte gemiye binerek Galata tarafından geliyordu. Ansızın deniz dalgaları birbirine çarpmaya ve şiddetli kabarmaya başladı, bu nedenle gemi devrildi ve iki oğlu bunun kurbanı olarak hain denizin dalgaları arasında boğuldular. İkisi de çocukluklarının baharında ve gençliklerinin başındaydı ve bu fani diyardan beka diyarına henüz bir şey sunmamışlardı. Bunun üzerine uzun bir zaman

geçmeden ölüm Ebu’l Fazl’ı da yakaladı ve kendisi, müsterih; fakat iki aziz çocuğunun ayrılığından ötürü son derece üzgün olarak Rabbinin huzuruna gitti. Bundan sonra erkek çocuğu kalmadığı için soyu kesildi.”

Şekil 1. Ebu’l Fazl Mehmed Efendi’nin İstanbul’daki Mezarı

Yine İstanbul’da vefat etti diyen bazı araştırmacılar, yukarıda ifade edilen olayı zikretmeden, emekli olduktan sonra normal vefat ettiğini belirtmişlerdir. Franz Babinger; İstanbul’da Top-hane’de büyük bahçeli, çok güzel manzaralı bir mülkü olduğunu, orada halen onu hatırlatan ”Medreseli Defterdar Camii”nin bulunduğunu, 987 (26.11.1579) yılında vefat ederek bu caminin avlusuna gömüldüğünü belirtmiştir (Babinger, 1992, s. 106). Mehmet Süreyya, Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Hadikat-ül Cevâmi, Nazmi Sevgen, bu görüşü savunanlardır. Tuhfetü’l Hattâtin isimli eserde; defterdarlık görevinde iken vefat ederek Tophane’de yaptırdığı “Defterdar Camii” avlusuna gömüldüğü yazılıdır (Müstakimzâde Selmân Sadeddin Efendi, 1928). Mehmet Bayraktar’da bu görüşü savunmaktadır.

Bir diğer görüş ise Ebu’l Fazl Mehmed Efendi’nin Hac’a giderken Şam’da vefat ettiğidir. Bu vefat olayı İslam âlimleri Ansiklopedisi’nde şöyle anlatılmaktadır: “Emekli olduktan sonra, İstanbul’da Tophane’de, denize nazır bir tepe üzerinde güzel bir ev yaptırdı. Orada taliplilere, ilim âşıklarına günümüzün yüksek bilgilerini yaymağa, anlatmaya devam etti. Daha sonra bahçesine güzel bir camii ve bir mektep yaptırdı. Bu camii, “Defterdar Camii” diye meşhurdur. Caminin batısında, kendisinin defni için bir de türbe yaptırmıştır.

Bu günlerde yakınlarından biri, rüyasında bu türbenin kubbesinin yerin-den ayrıldığını ve Şam tarafına doğru gittiğini gördü. Rüyadaki işaret üzerine Hacca gitmeye niyet eyledi ve bunun için yol hazırlıklarına başladı. Yakınlarına veda edip yola çıktı. 982 (1574) yılının

Şaban ayında, Hac kafilesi Şam'a yaklaştığında Ebu'l Fazl:

*“Cennet kokusu gelmeğe başladı meşşâma
(burnuma)*

Acep yetişt mi kâfilemiz menzil-i Şam'a?”

Beytini söylemeye başladı. Nihayet kfile Şam'a vardığında, Ebu'l Fazl rahatsızlanarak vefat etti. Böylece ilim deryası, marifet ve faziletlerin kendisinde toplandığı yüksek ahlak sahibi, zarif, kibar ve nazik davranışlı, vaazları ile insanlara doğru yolu gösteren o büyük zat, bu dünyadan ayrılp, ahret nimetlerine kavuşmuş oldu.

Kaynaklarda, cenazesinin İstanbul'a nakledildiği şeklinde bir kayıt bulunmamakla beraber, “Hadikat-ül Cevâmi” isimli eserde, Ebu'l Fazl'ın 971 (1563) de vefat ettiği ve İstanbul'da “Defterdar Camii”nin yanındaki türbede metfun olduğu yazılıdır (Ayanoğlu, 1942; Başaran, 2000, s. 24; İslam Âlimleri Ansiklopedisi, 1986, s. 149-150; Özen, 1975, s. 47).

Ata-i'nin “Şakayık” zeylinde; Ebu'l Fazl Mehmed Efendi'nin 1574 yılında bir rüya gördüğünü, bunun üzerine Hac'a gittiğini ve dönüşte Şam'da vefat ettiği kabrinin daha sonra İstanbul'a nakledildiği kaydedilmiştir. Benzer görüşü savunan Mehmet Süreyya; Türbesini inşa ettikten sonra gördüğü rüya üzerine Hacca gidip 982 (1574) tarihinde Şam'da vefat ettiğini yazmıştır (Özen, 1975, s. 9; Sevgen, 1982, s. 24; Süreyya, 1308, s. 309-310).

Hicabi Kırlangıç (2001) ise Hacca niyet ettiği halde gidemeyerek 982 (1574-75) yılında İstanbul'da vefat ettiğini, kendisi için cami yaptırırken türbesini de yaptırdığını, fakat buraya defnolunamadığını yazmıştır.

Bu iki görüşten doğru olan, İstanbul'da vefat ettiği görüşüdür. Mezarının halen İstanbul'da bulunması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Yine neslinin sona ermesi, deniz faciasını kuvvetlendirmektedir. İl yıllığında; “İdris-i Bitlisi ailesi İstanbul'da “Eyüp Sultan” semtinde otururdu. Burada bulunan “İdrisiye Köşkü” ve “İdrisiye Sarayı” denilen küçük bir saray yavrusu bu aileye aitti. Bu durum, ailenin imtiyazlı bir aile olduğunu göstermektedir. Meş'um deniz faciasından sonra İdris-i Bitlisi'nin eşi Zeynep Hatun, bütün akarları satıp bir çeşme yaptırır. Artan para ile de ölen yakınlarının mezarını onarır, ayrıca onlar için vakfiyeler tesis eder.

“Ne mutlu bu aileye ki, nesilleri tükendiği halde bu fani kubbede kalabilen hoş bir sâda bırakıp gitmişlerdir” diye yazması, bu tezi doğrulamaktadır (Bitlis İl Yıllığı, 1973, s. 159; Sevgen, 1982).

Tophane semtindeki “Ebu'l-Fazl” veya “Defterdar Camii” onundur. Cami kitabesinde “Hayr-ül Cevâmi” terkinin gösterdiği 961 (1553) yılında yapılmıştır. Mimarı, Tezkere-ül Bünyan'a göre Sinan'dır. Bir yangın sonunda harap olmuştur. Yangından sonra cami haziresindeki mezarlar, Ebu'l-Fazl'ın açık türbesiyle beraber “Kılıç Ali Paşa Camii” haziresine nakledilmiştir (Sevgen, 1972, s. 39). Bu olay “Vakıflar Dergisi”nde şöyle yer almaktadır:

“Ebu'l Fazl” veya “Defterdar Camii”nin kapı kitabesinde okunan terkibe göre 961 tarihinde yapılmıştır.

Banisi Defterdar Ebu'l Fazl Mehmed Çelebi, mimarisi ise Tezkire-ül Bünyan'a göre Mimar Sinan'dır. Camii bir yangın neticesinde harap olmuştur. Binanın mevcut vaziyeti, bina yanmadan önce çatısının beşikörtüsü çatısı esas üzerine yapıldığını göstermektedir. Bina yanmasıyla beraber binada, Koca Sinan'ın kudretini belli edecek sanat izleri kalmamıştır. Caminin tamirine imkân görülmediğinden enkazın kaldırılmasına ve hariminde bulunan mezarların bir başka camiye aktarılmasına gerek görülmüştür.

Mezarlar, usulüne göre Ebu'l Fazl'ın açık türbesiyle beraber “Kılıç Ali Paşa Cami”sine aktarılmıştır (Ayanoğlu, 1942, 399-400).

Vefat tarihi hakkında da değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bursalı Mehmet Tahir 1574, Kâtip Çelebi 1574, Ata-i Şekâik zeyli 1574 (982), Hoca saadettin Efendi 1574, Tuhfet-ül Hattâtin'de ebced hesabına göre (971) 1563, Mehmet Süreyya 1574, Müstakimzade, Hadika-ül Cevâmi 1563, Franz Babinger (987) 26.11.1579, Mehmet Bayraktar (987) 26 Şubat 1579, Şakir Epözdemir 1579, Muhyî-yi Gülşenî (971) 1563-1564, Hicabi Kırlangıç (982) 1574-75, Orhan Başaran (982) 1574, İslâm Âlimleri Ansiklopedisi (982) 1574, Nazmi Sevgen 1574, Abdullah b. Salih bin İsmail (980) 1572 tarihini vefat tarihi olarak vermişlerdir (Atay, 1851, s. 47; Babinger, 1992, s. 106; Başaran, 2000, s. 23-24; Epözdemir, 2005, s. 25-26; İslam Alimleri Ansiklopedisi, 1986, s. 249; Kırlangıç, 2001, s. 24; Özen, 1975, s. 188; Sevgen, 1982, s. 24-25; Süreyya, 1308, s. 309-310; Yazıcı, 1982, XXXI).

Ebu'l-Fazl'ın mezar kitabesi şöyledir:

Sahib-ül hayrat vel-hasanat

El-merhum el-mağfur

Ebu 'l-Fazl Mehmed Efendi

Ruhiçün el-Fatiha

Sene 961

Ölüm tarihi kabir taşında H. 961 (1553) olarak yazılıdır. 961 tarihi Ebu'l Fazl'ın vefat tarihi değil, caminin yapılış tarihidir. 1563 ise Ebu'l Fazl (Fazl) Mehmed Efendinin değil, şair Kara Fazl'ın ölüm tarihidir. Ebu'l Fazl, "Heşt Behişt" in zeylini Yavuz Sultan Selim adına 974 (1566) yılında yazdığı bilindiğine göre yukarıdaki ölüm tarihleri yanlıştır. Mezar taşı eski ise de, üzerindeki tarih öldüğü değil, daha sonra yazılmış bir tarihtir (Sevgen, 1982, s. 24).

"1973 Bitlis İl Yılığ"ında bu deniz faciasının tarihi 1563 yılı olarak zikredilmektedir. Bu tarih pek geçerli değildir. Birçok kaynakta Ebu'l Fazl'ın, çocuklarının hasretine dayanamadığından birkaç gün veya birkaç yıl sonra öldüğü yazılıdır. Yine bu kaynak da Ebu'l Fazl'ın ölüm tarihi 1574 olarak gösterildiğine göre 1563 tarihi doğru değildir.

1566-67 yılında "Baş Defterdarlık" a yükseldiğine göre, bu tarihten önceki vefat tarihleri doğru kabul edilemez.

Yazarların çoğu vefat tarihi olarak (982) 1574 tarihini düşmüşlerdir. Gerçek olan vefat tarihi de bu tarihtir.

7. Kişiliği

Ailesinden gördüğü edep ve terbiye ile çok güzel bir şekilde yetişen Ebu'l Fazl Mehmed Efendi, babası gibi meşhur olan âlim bir zat olup, değişik alanlarda birçok eser kaleme almıştır. Eserlerinin çoğu Türkçedir. Arapça, Farsça ve Türkçe şiir söylemiş ve şiirlerinde Fazl mahlasını kullanmıştır. Daha çok tarihçiliği ve tercümeleriyle meşhur olmuştur (Başaran, 2000, s. 23-24; Bayraktar, 2006, s. 25; İslam Âlimleri Ansiklopedisi, 1986, s. 249).

Kaynaklarda güzel huylu, etkili konuşan, kalemi kuvvetli, dindar, bilgili, yardımsever ve özellikle siyasetin inceliklerini bilen bir kimse olarak nitelendirilir (Özcan, 1989, s. 486).

Hoca Saadeddin Efendi, onun yazmaktan aciz olduğunu belirterek Ebu'l-Fazl'ı şöyle tarif etmektedir: "İdris'in üstünlük işaretlerinden birisi de mutlu oğlu Ebu'l-Fazl Efendi olup, onu methetmekle bu hakir (ben) ile ona benzer kalemler güçsüz ve kusurlu olacaklarını açıklamaktan övünç duyarlar. Gerçi güzel isminin tanıklık ettiği üzere fazlın atası ve zamanının övülecek tek kişisi odur diyebiliriz. Tanrı ona izzet ve şeref mevkilerinde kalmayı sürdürsün ve babasını en şerefli makamlara erdirtsin."

Şeref Han, Ebu'l Fazl Mehmed Efendi'nin son derece faziletli ve akıllı birisi olduğunu yazmıştır (Bozarslan, 1990, s. 395).

Bir kaynakta; "İstidâdı, kâbiliyeti ve şiir söylemekteki mahareti pek fazla olduğundan, küçük yaşta şiir söylemeye başladı. Daha buluş çağına ulaşmadan, Sultan II. Bayezid Han için gayet edibane ve belîğ olarak

yazdığı bir kasidesini sultanın huzurunda okuyarak hayır dualarına, ihsân, ikram ve iltifatlarına kavuşmuştur" denilmektedir (İslam Âlimleri Ansiklopedisi, 1986, s. 249).

İstidadı, kabiliyeti ve şiir söylemekteki mahareti pek fazla olduğundan, daha küçük yaşta şiir söylemeye başlamıştır.

Daha buluş çağına ulaşmadan, Sultan II. Bayezid Han için gayet edibane ve belîğ olarak yazdığı bir kasidesini sultanın huzurunda okuyarak hayır dualarına, ihsan, ikram ve iltifatlarına kavuşmuştur (İslam Âlimleri Ansiklopedisi, 1986, s. 249).

Tarihçi Sehi Bey (1980, s. 78-79); aşağıdaki beyitleri Ebu'l Fazl Mehmed Efendi'den nakletmiştir.

Gerçi uşağın olur derdi nihan eğlencesi

Oldu şeyda gönlümün âhû fîgan eğlencesi

Gitmesun itabi leğlin fikri bir dem dideden

Kim o sevdadır bu çeşm hu nefşan eğlencesi

Zikri yakut lübnün sermaye-i tefrihi düll

Badi lagli ruh bahşin hasta can eğlencesi

Şiirini tamamının açıklaması şöyledir:

Gerçi âşıkların eğlencesi gizli derttir,

Benim gönlümün eğlencesi, ah ve fîgan oldu,

Dudağının kırmızılığı, hiçbir an gözümün önünden gitmesin,

Çünkü bu kam döken gözün eğlencesi, bu sevdadır.

Yakut gibi kırmızı dudağının anılması,

Gönül ferahlandırmanın biricik sermayesidir.

Can bahşeden dudağını hatırlamak da,

Hasta gönüllerin eğlencesidir.

Kahır ve merhamet ayetleri, yüce Kur'ân'ın içindedirler,

Nur ve Duhan süreleri çocuk tabiatının eğlencesidir.

Gönül, senin kapının eşiğinde,

Vatan sevgisinin dostluğunu, ilgisini umar.

Çünkü garipler ev bark eğlencesi ümidi içinde yaşarlar.

Kanuna muhalif teklif, en nüfuzlu kimseden gelse bile dinlemezdi. Devlete borcu olanları sıkıştırır, borçlarını ödetirdi. Vazife yaptığı esnada, devlet erbabına yaptığı nasihatlerden birinde şöyle buyurmuştur: “Bizden evvel bu bağda (vatan toprakları üzerinde) bağdan (bahçıvan) olanlar, bütün gayretleri ile çalışarak ve bağı son derece mamur etmiş olarak bize emanet ettiler. Biz kendimizden sonrakilere bu bahçeyi harap ve viran etmiş olarak bırakırsak, bizlere; “Be hey harap olası! Âlemi harap ettin” derler. Böyle bir hitaba uğramak ise, hamiyete, himmet sahibi olanlara hiç yakışmaz ve hiç lâyık değildir (İslam Âlimleri Ansiklopedisi, 1986, s. 250).”

Ebu'l Fazl Mehmed Efendi kendisini anlatırken şunları söylemiştir;

“Parlak güneş gibi nur vericilik bakımından eserlerinin kıvılcımları ufuklarda belirtip âlem ehlinin bakışlarını üzerine çektiği kısa sürede, o nusret sancaklı dünya fatihi sultanın şöhretli saltanat tahtına oturduğu ve hayatı sırasında, o ikbâl sahibi fatihin yüce buyruğu ve uyulması vacip olan fermanyla bu haberler ceridesini yeniden kaleme alan ve bu gizli kalmış kitabı temize çeken samimi kulun adı sanı belirsiz hakir toprak parçası, ilimlerde fazıl olanların ayak izlerini öpen çabuk adımlı kalemlerin atlarını çeken, zamanın ariflerinin idraklerinin hizmetkârı, takdis âleminin feyizlerinden yararlanan biçare fakir Ebu'l-Fazl Mehmed bin İdris...” (Kırlangıç, 2001, s. 61).

Ebu'l-Fazl'ın Kanuni'ye nasihatleri ve Babasını anlatması

Ey tercüman kâlem, cüret zirvesine haddi aşarak sancak diktin.

Şerefli padişaha nasihati eda etmek dünyada eski bir adettir.

Taht sahibi genç padişaha yaşlı kullar sadakatle nasihatte bulunurlar.

İhlâslı bir hali arz ederlerse dua yoluyla kutluluk dilerler.

Ey padişah! Ey şehriyar! Bahtının ikbâliyle taca ve tahta layık olduğundan,

Allah'ın rızası yardımcın, bütün işlerin takdir gereğince olsun.

Yedi iklim hükmüne boyun eğince adalet ve iyilikle hükmü icra eyle.

Hak dininin yardımcısı ve destekçisi sensin, şahlık bakımından dünyada benzerin yoktur.

Dünyanın güvenini talep et, zamanın ariflerinin işlerine yardımcı ol.

Zamanın maslahatı adalet ve haktır, vilayet senin adaletinden uzak kalmasın.

Yeryüzü adaletin neminden su içsin. Çünkü zulüm ateşinden mülk harap olur.

Şahlığınla her durumdan haberdar ol, talep sahiplerinin yollarını gözle.

Şirazlı Sa'di, öğütler Bostan'ından zamanın sultanına bir gül vermiştir.

Eğer şahlar bu gülü mahşer gününe dek koklarsa adaletlerinin perdeleri güzel kokularla dolar.

Devrin kutbu olan Sa'di, şaha şöyle demiştir; “Sen din mülkünün dayanağı ve sığınağıdır.

Bu yüzden halkın başına Allah'tan korkan birini ata; çünkü sakınan kimse mülkün mimarıdır.

Halka zulmetmekte sana çıkar arayanı kendinin düşmanı, halkın kan içicisi bil.

Reisliğin, ellerinden ellerin duaya yöneldiği kimselere verilmesi hatadır.”

Sen de ey İslam'a dayanak olan âlem sığınağı padişah!

Halkın haline şefkatle bak, sakın halkın ümitleri boşa çıkmassın.

Zulüm artıp halk zebun olmuş, aşağılık felek bahane aramıştır.

Alışverişinde açıkça adalet üzere ol, siyaset kılıcıyla zulmün kökünü kazı.

Düşmanların hilelerinden gafil bulunmak hatadır, şahın en güçlü ordusu dua ordusudur.

Halk şahtan hoşnut olurca askerin ve ordunun durumu da düzen içinde olur.

Dünya bahçe, din sultanı da bahçıvandır. Halk meyve, ordu ise bahçedir.

Şahın kılıcı keskin olmazsa kimse bahçedeki hurmadan meyve devşiremez.

Ovada hiçbir hububat yeşermez, kutluk yüzünden mülk viraneye döner.

Eğer kerem suyuyla sulanırsa kılıç ve kalem dünyanın merkezidir.

Bu iş ehil olmayanın eline düşerse dünyanın düzeni altüst olur.

Kalemin akıl sahiplerinin ellerinde olması uygundur. Sancak ise şecaat şiarlılara layıktır.

Zalim tabiatlılara iş buyurma, çünkü zalim açıkça zulmeder.

Bir kimse zamanın ihtiyaç duyduğu biriye, onu iyi kimselerin makamına oturturlar.

İlim ve dinin rütbesini cahile verme, intikam kılıcını korkakların elinden al.

O kılıcı, felekten ışığı ve yüksekliği çekip alan yiğidin eline ver.

Nasihat etmek benim gibi bir kulun ne haddine! Bu kul ancak yaşadığı sürece kalemini kullanmaktadır.

Kalem elimden yetkiyi aldı, çünkü kalem çok isyankâr ve sert mizaçlıydı.

Allah'ın verdiği feyizle şahın ve şehzadenin bir duacıyım.

Ey padişah! Duacılık bana atalarımın miras kalmıştır.

Şehzadeye de bu duayı etmem vaciptir, ona hitap etmeye kalem taliptir.

Senin güzel övgün dillerde duadır, adaletine dünya halkı şahittir.

Bütün memleketler senin iyiliğini isterler, melekler senin askerlerin ve ordularındır.

Şahlık soyunun beşinci nesli sensin, Fazlı ise hizmet için canını vermeye hazırdır.

Atalarımın miras olarak ilim ehliyim, sultanların övgüsü için duacıyım.

Ey padişah! Hazinele atalarımın telifleriyle doludur, onların eserleri her yerde meşhurdur.

Kur'an-ı Kerim, atam tarafından din padişahı Bayezid adına tefsir edilmiştir.

Onun kabri rahmetle nurla dolsun, Allah'ın mağfiretiyle kalbi bahtiyar olsun.

Şahın atalarının tarihi ihya etmek için babam eşsiz gayretler gösterdi.

Sekiz sultan için bu hanedandan tıpkı cennet bahçesi gibi bir yadigâr bıraktı.

Onun kıymetli bahçesinin bereketiyle eserin meşhur adı Heşt Behişt (sekiz Cennet) oldu.

Ektiği her söz tanesini filizlendirip geliştirdi; anlamlar tıpkı cennet hurileri gibiydi.

Malı pazarda revaç bulmadı, kimse bu hurileri alıcı olmadı.

Cahillerin katında onun şahane incileri katır boncuğundan daha değersizdir.

Atam ve babam şaha feda oldu, her birinden her kitapta övgüler kaldı.

Şimdi bu dünyada onlardan yalnızca Ebu'l-Fazl yadigâr kaldı.

Avucunda kanat azığından bir miktar azıkla dua için bir köşeye çekildi.

Eğer Hakkın feyzinden bana bir yardım gelirse ebediyen bu devletin duacıyım.

Allah'ım, dünyada mülkü ve milleti padişahın gölgesinde barındır.

Çağında memleketler fitneden emindir, devrinde insanlar zulümden güvendedir.

Hazerdeyken selâmet tahtına otur, her seferde ise zafer rehberin olsun.

Bekâ bahçelerinin taze ve yeşil kalsın, dünya adaletine ün kazansın (Kırlangıç, 2001, s. 414-419).

8. Eserleri

Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi her birisi ayrı kıymet taşıyan birçok eser sunmuştur. Bu nadide eserlerden bilinenler şunlardır:

Zeylû âlâ Heşt Behişt (Heşt Behişt Zeyli)

Babasının yazmış olduğu “Heşt Behişt” (Sekiz Cennet) adlı eserin sonuna Yavuz Sultan Selim devrine ait yeni bilgiler ekleyen Farsça bir ilavedir. Bu eser “Süleyman-name” ismini de taşımaktadır. (974) 1566 yılında tamamlanmıştır. Esat Efendi Kütüphanesi, No: 2447'dedir.

Babinger bu eser için şunları yazmaktadır: Ebu'l Fazl, babasının “Heşt Behişt” adlı kroniğini devam ettirmiş ve Mart 1576 yılında bitirmiştir (Ebu'l Fazl 1574 yılında vefat ettiğine göre 1576 tarihi doğru değildir. Eserin yazılış tarihi 1566'dır). I. Selim'in zamanındaki olayları (1512-1520) Fars dilinde yazmıştır. Girişinde; babasının kroniğinin I. Selim zamanına ait kısmının plânını II. Selim'in görmek istemesi üzerine, bundan ancak bir iki sayfa bulunduğunu ve bu sebeple “Heşt Behişt”in dördüncü cildi ve zeyli olan eserini yazdığını anlatır.

Kitap yıllara göre ayrılmıştır. Güzel ve süslü bir üslupla yazılmış olan bu mensur kitap, sık sık manzumelerle kesilmekte, dasitan (destan) ve hikâyelere ayrılmaktadır (Babinger, 1992, s. 107).

Babinger “Heşt Behişt” zeylinin; Gotha, Pers, Hs. Nu. 32 (11 Ekim 1569 tarihli kopya) ve Viyana, Milli Kütüphanesi, Nu. 994, IV (153 yaprak) de olduğunu belirtmiştir (Babinger, 1992, s. 108).

Hicabi Kırlangıç ise “Heşt Behişt” zeyli diye bir eserin olmadığını, zeyl olduğu ileri sürülen eserin İdris-i Bitlisi'nin “Kalem ve Kılıç” konulu risalesi olduğunu, bunun da Ebu'l-Fazl tarafından ifade edildiğini belirtmektedir (Kırlangıç, 2001, s. 25).

Tercüme-i Hulâsa-i Tarih-i Vassaf (Vassaf Tarihi Hulâsası)

Meşhur tarihçi Vassaf'ın "Tarih" isimli eserinin özet Türkçe tercümesidir. (952) 1545 yılında yazılmıştır. Ali Emiri Efendi kitaplığı, No: 619'dadır.

Tarih-i Vassaf pek çok kez şerh edilerek Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserin ilk tercümesi İdris-i Bitlisi'nin oğlu Ebu'l-Fazl "Muhammed Defteri" tarafından yapılmıştır (Özgüdenli & Erdoğan, 2004).

Risale-i Kudumiye

Küçük bir risale olup Üniversite kütüphanesi, Halis Efendi kitaplığı, No: 9253'dedir. Bursalı Mehmed Tahir Efendi'ye göre bu eser, Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'a gelişi ile tahta nasıl çıktığını, bu esnada yapılan şenlikleri ve askeriye'nin durumu ile silâhları açıklayan Türkçe risalesidir.

Tercüme-i Ahlâk-i Muhsini (Ahlâk-i Muhsini Tercümesi)

Bu eser, Hüseyin Vâiz el-Kâşifi' (ölüm 1505)'nin, 900 (1494-95) tarihinde Farsça yazdığı "Ahlâk-ı Muhsini" isimli eserinin Türkçe tercümesidir. Fatih kütüphanesi, No: 3468'dedir (Uzunçarşılı, 1983, s. 676).

Selimşah-name

Babasının yazmış olduğu "Selim-name"ye benzer bir eserdir. Nazım ve nesir türünde Farsça olarak yazılmıştır. Nazım şeklinde yazılan bölümler, nesir şeklindeki bölümlerin tekrarıdır. II. Selim'in ilk yılları olan (957) 1567 yılında tamamlanmıştır.

Bu eser için Babinger şunları dile getirmiştir: "Nihayet Ebu'l Fazl, babasının Selim-name'sini toplamış ve düzenlemiş olmakla da anılmağa değer. Bu eser, Ebu'l Fazl'ın önsözünde belirttiği üzere babasının ölümünde dağılmış ve kısmen kaybolmuştur. Kanuni Süleyman bu parçaları toplayıp birbirine eklemesini emretmiş, ancak II. Selim zamanında bu emir yerine getirilmiştir. II. Selim'e ithaf edilmiş olan bu eser, biri mensur, biri manzum olmak üzere iki kısma ayrılır. Manzum kısım, mensur kısmın tekrarıdır.

Selim-name: Paris, Milli Kütüphane, c.r. 235 (Sokullu Mehmet Paşa için hazırlanmış çok süslü yazma) – Londra, British Müzesi, Nu. Add. 24960 – Manchester, Üniversite Kütüphanesi, Lindsay Koleksiyonu, Nu. 47 – Kahire, TK, 196 numaradadır (Babinger, 1992, s. 108).

Hicabi Kırlangıç, bu eser için ayrıntılı ve değişik bir görüş belirtmiştir. Sayın Kırlangıç: "Ebu'l-Fazl Mehmed'in "Selim-nâme" adlı eserinin olduğu söylenirse de bunun yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Ebu'l-Fazl'ın Selim Şah-nâme'yi temize çekip tertip etmesinin böylesi bir yanlış kanaatin yerleşmesine neden olduğu sanılmaktadır. Çünkü elimizde bulunan ve İdris-i Bitlisi'ye ait olduğundan şüphe duyulmayan

"Selim Şah-nâme"den başka Ebu'l-Fazl'a mensup sayılabilecek herhangi bir "Selim-nâme"nin varlığı ispat edilmemiştir.

Bazı çalışmalarda Ebu'l-Fazl'a ait olduğu söylenen "Selim-nâme"nin yazma nüshalarının kütüphanelerdeki kayıt numaraları, İdris'in yazdığı Selim "Şah-nâme"dir. Kütüphanelerdeki bu kayıt numaralarının hem İdris'in "Selim Şah-nâme"si için hem de Ebu'l-Fazl'ın var olduğu düşünülen eseri için verilmesi, ortada tek eserin olduğunu göstermektedir" görüşünü ileri sürmüştür (Kırlangıç, 2001, s. 25).

Tevârih-i Âl-i Osman

Babasının eserlerinden de faydalanarak yazdığı Farsça Osmanlı tarihidir. Dokuz kitaptan oluşan bu eser, Yavuz Sultan Selim'e kadarki dokuz Osmanlı Sultanını ve devirlerini anlatır. Eserin 975 (1567) yılında yazıldığı sanılmaktadır.

Babinger bu eser hakkında şunları yazmaktadır. Ebu'l Fazl, babasının eserine doğrudan doğruya bağlı olarak ayrı bir Osmanlı kroniği daha yazmıştır. Dokuz kitaba ayrılan bu eserde, Osmanlı tarihini Osman Bey'den I. Selim'e kadar anlatmıştır. Müsveddesi Berlin Devlet Kütüphanesi, or. 8-2035'de, müellifin ilk yazısı, kendi ekleme ve değişiklikleri ile Viyana Konsular-Akademie, Nu. CCXLVIII ve CCXLIX de ve Paris, Milli Kütüphane, c.r. Nu. 91 de bulunduğu anlaşılan eserin aslı 975 (1567) yılında yazılmıştır. Aynı cildin başında değiştirilmiş bir kılıkta Kadı el-Beyzâvî'nin "Nizam el-Tevârih" adlı dünya tarihi bulunmaktadır (Babinger, 1992, s. 107-108).

Tarih-i Osmanî (Tarih-i Ebu'l-Fazl-Tarih-i Umumi)

Türkçe yazılan bu eser kaynaklara göre bir önce zikrettiğimiz tarih eserinden farklı olduğu anlaşıyor. "Tarih-i Ebu'l-Fazl veya Tarih-i Umumi" olarak da adlandırılmıştır. Eser, on iki bölümden oluşmaktadır. Eserin Kahire nüshası ise, "Ceridetü'l-Asar ve Haritetü'l Ahbar" adını taşımaktadır. İnsanlığın yaratılışından (Âdem Peygamberden), Kanuni'nin Eylül 1520 yılında tahta çıkışına kadarki olayları anlatır. Böylece, Bitlisli İdris'in oğlunun iki ayrı Osmanlı tarihi yazdığı ortaya çıkmaktadır

Babinger bu eser için; "Yukarıdaki eserden farklı olarak Ebu'l Fazl'ın kaleminden çıkmış bağımsız bir tarihi eserdir. Bu ihtimali Paris'teki on iki bölüme ayrılmış olan yazma kuvvetlendirmektedir" demektedir (Babinger, 1992, s. 107-108).

Tercüme-i Zahire-i Harezmsahî Mine't-Tıb (Kânûnu'l-ilâc ve şifâ'i'l-emrâz li-kulli'l-mizac)

Harezmsahî'nin tıpla ilgili "Zahire" adlı eserinin Türkçeye tercümesidir. Harezmsahîlerden Kutb ad-Din Muhammed (491/1098) namına yazılmıştır. Kitabın

başında bir fihrist vardır. Nuriosmaniye kütüphanesi, No: 3472'dedir.

Topkapı Sarayı Türkçe Yazma Eserler Kataloğunda; Zeyneddin Ebu İbrahim İsmail Hüseyin Cürçani (öl. 530/1135-36)'nin 12 mücellet olarak telif ettiği tıbbi dair büyük eserin (Katalogun I. Cildinde ise; ikinci cildin tercümesi olduğu) Defterdar Ebu'l-Fazl Mehmed tarafından tercümesi olduğu belirtilmiştir. Eserin ikinci cildinde altı, yedi, sekiz, dokuz ve onuncu bapları vardır (Topkapı Sarayı Türkçe Yazma Eserler Kataloğu, s. 103, s. 381).

Medaric'ül-itikat fi Terceme-i Menahicü'l-İbad

"Menahicü'l-İbad" adlı kelâmî bir eserin Türkçe tercümesidir. Tasavvufî ilgilidir. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Menâhicü'l-İbâd isimli eserin büyük mutasavvıflardan Said-i Fergani'nin Farsça meşhur eseri olduğunu, (Zahire) tercümesinin isminin "Kanûnu'l-İlâc ve Şifâü'l-Emraz Li-Küllî İlâc" olduğunu belirtmiştir. Kâtip Çelebi bu eserin iki cilt olduğunu bildirmiş, ancak eserin yeri tespit edilememiştir. Hicabi Kırılancık, Orhan Başaran, Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Prof. Dr. Mehmet Bayraktar, Mehmet Süreyya bu eserin varlığını bildirmiştir.

Ceride-i Âsar ve Hande-i Ahbar

Bursalı Mehmed Tahir Efendi'ye göre Siyer-i Nebi'den bahseden 400 sayfalık tarihi bir eserdir. Bu kitabın 5. sayfasında Ebu'l Fazl, Türk diline verdiği önemi yazmaktadır. Fatih kütüphanesi, No: 4308'dedir. Babinger, bu eserin aynı zamanda "Tarih-i Osmanî" olduğunu belirtmiştir.

Divan-i Hafız'a Nazire

Bursalı Mehmet Tahir, bu eserin Ebu'l Fazl'a ait olduğunu bildirmiştir. Başka da bir bilgi elde edilememiştir.

Terceme-i Tefsir-i Mevâhib-i Âliye (Mevâhibü'l-Âliyye Tercü-mesi)

Hüseyin Vâ'iz-i Kâşîfi'nin Tefsir-i Hüseyini de denilen Farsça "Mevâhib-i Aliyye" isimli tefsirinin tercümesidir. Tefsirle ilgili bu eser, 18 sürenin tercüme ve tefsiridir. Üniversite Kütüphanesi, Yazma Eserler Bölümü, Fiş No: 1195'dedir.

Yukarıdaki eserlerin dışında şu eserlerin de Ebu'l Fazl Mehmed Efendi'ye ait olduğu araştırmacılar tarafından belirtilmiştir.

1. Ta'rifu't-telbis ve teb'idü'l-İblis
2. Fusûl fi ma'rifeti't-telbis ve usûl fi't-temyiz beyne't-tasavvuf ve't-tedlis
3. Üç dilde (Türkçe, Arapça, Farsça) yazılmış şiirlerinden oluşan "Divan"

Ali Rıza Karabulut, bu divanın Kayseri Râşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesindeki Yazmalar bölümünde bulunduğunu (aslî veya kopyası olduğu belirtilmemiş) aktarmıştır (Karabulut, 1995, s. 65).

Karabulut, Divan hakkında şunları yazmaktadır:

Divan

Bitlisi, Ebu'l Fazl Muhammed bin İdris bin Husâmüddin Ali ed-Defteri, (ö.982 H.) (Edebiyat)

Râşid Efendi 1289. yk. 66, st. 15, stn. 2, 290x167, (222x98) mm. Ta'lik. Baş kısmında 13 varaklık Farsça mensur bir mukaddime vardır. Burada II. Selim, Kanuni, I. Selim ve II. Bayezid methedilmektedir. 13b-21b varakları (yaprak) kasideleri, 21b-66a varakları ise alfabe sırasına göre gazelleri ihtiva etmektedir. Şair "Fazlî" mahlasını kullanmıştır. Kitabın yaprağında kırmızı mürekkeple "Divan-ı İdris-i Bitlisi" diye yazmışsa da; eser, İdris-i Bitlisi'nin değil, oğlu Ebu'l Fazl Muhammed'indir.

SONUÇ

Ebu'l Fazl Mehmed Efendi; babasının izinde gitmiş, Osmanlı Devleti'ne hizmet etmekten bir an geri kalmamış bir şahsiyettir. Layıkıyla yürüttüğü kazaskerlik görevi onun kişiliğinin özetidir. Gösterdiği dirayet, yazdığı eserler nasıl bir kişiliğe sahip olduğunun delilidir.

Eserleri ilim alanında kıymetli hazinelerdir. Araştırmacıların bu eserlerden faydalanması, tarihimiz ve kültürümüz açısından önemli olacaktır. Yine eserlerinin günümüze kazandırılması, bir dönem tarihine ışık tutacaktır.

Gelecek nesillerin Ebu'l Fazl gibi şahsiyetleri mutlaka tanımaları lazım. Onun dünya görüşünden, ilminden, kişiliğinden faydalanmak bir erdemlik olacaktır. Ebu'l Fazl Mehmed Efendi gibi şahsiyetlere her zaman ihtiyacımız vardır.

KAYNAKÇA

- Atay, N. *At-i Şekaik zeyli* (1. Cilt). İstanbul.
- Ayanoğlu, F. İ. (1942). *Vakıflar idaresince tanzim ettirilen tarihi makbereler*. Vakıflar Dergisi, 2, 399-403.
- Babinger, F. (1992). *Osmanlı tarih yazarları ve eserleri*. Mersin: Kültür Bakanlığı.
- Başaran, O. (2000). *İdris-i Bitlisi'nin Heşt Behişt'inin hatimesi* (Yayınlanmamış doktora tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Bayraktar, M. (1990). *Bitlisli İdris*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

- Bayraktar, M. (2006). *Kutlu müderris İdris-i Bitlisi*. İstanbul: Biyografi Net İletişim ve Yayıncılık Hizmetleri.
- Bitlis İl Yıllığı (1973). Bitlis: Bitlis Valiliği.
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi (Haz. Özen, İ.) (1975). *Osmanlı müellifleri* (Cilt 3). İstanbul: Meral Yayınevi.
- Epözdemir, Ş. (2005). *1514 Amasya antlaşması, Kürt-Osmanlı ittifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*. İstanbul: Peri Yayınları.
- Hoca Saadeddin Efendi (Çev. Parmaksızoğlu, İ.) (1999). *Tacü't-Tevarih* (Cilt IV-V, Kültür Bakanlığı/301). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Hoca Saadeddin. *Teracim-i Ahval*.
- İslâm Âlimleri Ansiklopedisi (1986). *Muhammed Bitlisi (Molla Ebu'l Fazl Defteri)* (Cilt 14.) Türkiye Gazetesi.
- Karabulut, A. R. (1995). *Kayseri Râşid Efendi eski eserler kütüphanesindeki yazmalar kataloğu I-II* (I. Cilt). Ankara: Alıç Ofset Matbaacılık San. Tic. A. Ş.
- Kâtip Çelebi. *Keşf-ül-Zunûn*.
- Kırlangıç, H. (2001). *İdris-i Bitlisi Selim Şahnâme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.
- Muhyî-yi Gülşenî (Yay. Yazıcı, T.) (1982). *Menâkib-i İbrâhîm-i Gülşenî* (III. Dizi, Sayı. 9). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Müstakimzade Selman Sadeddin Efendi (1928). *Tuhfetü'l Hattâtin*.
- Özcan, A. (1989). *İslam ansiklopedisi, İdris-i Bitlisi maddesi* (Cilt 21). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özgüdenli, O., & Erdoğan, A. (2004). İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsça tarih yazmaları hakkında bazı mülahazalar. *Name-i Aşina*, 6, 63-84
- Peçevi İbrahim Efendi (1992). *Peçevi tarihi* (Cilt I). Mersin: Kültür Bakanlığı.
- Sami, Ş. (1889-1898). *Kamus-u Alam* (2. Cilt).
- Sehi Bey (Sad. İsen, M.) (1980). *Tezkire, "Heşt Behişt"*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Sevgen, N. (1982). *Kürtler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk beylikleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Ayyıldız Matbaası.
- Süreyya, M. (1308). *Sicilli Osmaniye* (I. Cilt). İstanbul.
- Şeref Han (Çev. Bozarslan, M. E.) (1990). *Şerefname*. İstanbul: Hasat Yayınları.
- Topkapı Sarayı Türkçe Yazma Eserler Kataloğu. *Zahire-i Harezme-i Tercümesi* (Cilt-I).
- Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı tarihi* (4. Baskı). Ankara: T.T.K. Yayınları.

Ebu'l Fazl Mehmed Efendi (Defterdar Mehmed Efendi)

Mehmet Törehan SERDAR

Key Words:

1. Idris-i Bitlisi
2. Kanuni
3. Yavuz
4. The Chief military judge
5. Scholar.

Abstract

Abul Fazl Mehmed Efendi rose up to the rank of kadi-ul asker that is one of the highest authorities following the Grand Vizier in the Ottoman Empire. He served the nation to his country throughout his life. While he was on duty he did not tolerate any illegal activities and enforced the law. With a lofty personality Abul Fazl Mehmed Efendi is a kind of person that prefer his pride rather than his post. He had been grown up by his father Mevlana Idris-i Bitlisi and trained by ethics of his father and reached perfection by science of his father. He was righteous and a scholar and a historian same as his father. He completed his father's works, which his father could not be able to complete during his life, and enabled those works to reach today's world. Sources qualify him as a well-behaved, rhetoric, well-writing, religious, wise and helpful person, who was specialized in all aspects of politics. Historians noted that they became insufficient to describe him comprehensively. Works written by him and services carried out by him will continue to be understood for ever and ever, as long as the earth continues to exist, and his personality will always be remembered with great appreciation and fondness.